

Віктор Петрович АНДРУЩЕНКО, Володимир Федорович ПОГРЕБЕННИК

Завідувач кафедри української літератури Інституту української філології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, доктор філологічних наук, професор, академік.

Віце-президент Академії наук вищої освіти України, Фулбрайтівський експерт посольства США в Україні.

Автор понад 500 наук. публікацій в 10 країнах світу.

Head of the Ukrainian Literature Department of Ukrainian Philology Institute of National Pedagogical Dragomanov University, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician.

Vice-President of the Academy for Higher Education of Ukraine, Fulbright Expert U.S. Embassy in Ukraine.

Author of over 500 works, publications in 10 countries.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ – ВІДОМИЙ І НЕВІДОМИЙ

Михайло Петрович Драгоманов є наче вже й децю відомим діячем, однак, все-таки, він залишається ще недооціненим і недостатньо знаним як на його батьківщині, так і у світі. Особливо необхідним сьогодні бачиться інтегративне висвітлення цілісної постаті мислителя, вивчення його непроминальних думок різного часу та ґрунтовно висвітлених ідеалів, повернення в обіг цілого ряду праць.

Таке вивчення й висвітлення безсумнівно збагатить розуміння актуальності та значущості доробку визначного сина України, розширить уявлення про реальні масштаби його багатогранної діяльності, повніше розкриє науково-творчу індивідуальність М. Драгоманова – вчителя істини і борця за свободу думки, сумління та слова, справжнього вченого-енциклопедиста.

ПОСТАТЬ В ІНТЕР'ЄРІ ЧАСУ

Михайло Петрович Драгоманов – цей великий учений і невтомний громадський діяч, «величний Пророк власного народу» (Віктор Андрущенко), «надзвичайно труді-вничий діяч культури» (Микола Жулинський), справжній світоч українства і всеслов'янства, теоретик національного питання, один із найбільших у нас «апостолів правди і науки» (Сергій Єфремов) – позірно є наче вже й дещо відомим. Однак і на двадцятому році незалежності України все-таки він залишається ще недооціненим і недостатньо знаним як на його батьківщині, так і у світі. І це при тому, що Драгоманов, без перебільшення, – ключова, знакова фігура українського суспільного, наукового і громадсько-культурного життя 60-90-х рр. XIX ст. обабіч кордону між Росією й Австро-Угорщиною, першорядний учений-полігістор і корифей науки, «перший український лідер нової доби» (Ярослав Дашкевич).

Його ідейні впливи, яких зазнали, за словами Януша Радзейовського, всі відлами українського суспільства від лібералів до комуністів (окрім крайно правого націоналістичного угруповання), його непроминальні думки – виплоди гострого критичного розуму, що не поклонявся жодним авторитетам, не втрачають актуальності у XXI столітті. Особливо необхідним сьогодні бачиться інтегративне висвітлення цілісної у його різноаспектності постаті мислителя (спробою чого і є цей пропонований читачам колективний збірник), вивчення його непроминальних думок

різного часу та ґрунтовно висвітлених ідеалів, повернення в обіг цілого ряду праць. Зокрема тих, які не ввійшли до радянського, пересіяного цензурою, двотомника, до українського однотомника і до того п'ятикнижжя, що побачило світ у Національному університеті імені М. П. Драгоманова.

Таке вивчення й висвітлення безсумнівно збагатить розуміння актуальності та значущості доробку визначного сина України, розширить уявлення про реальні масштаби його багатогранної діяльності, повніше розкриє науково-творчу індивідуальність М. Драгоманова – вчителя істини і борця за свободу думки, сумління та слова, справжнього вченого-енциклопедиста, який залишив тривкі сліди у філософії й педагогіці, в історичній і філологічній (фольклористика, літературознавство, лінгвістика) науках, у педагогіці, українознавстві, політології, соціології, культурології, у журналістиці, видавничій справі, публіцистиці. Філософські, соціальні й педагогічні, наприклад, пошуки Драгоманова не лиш узагальнювали наявний досвід, але й спрямовували його в майбутнє, в яке європейський мислитель-інтелектуал, енциклопедист, поліглот, власне, і був задивлений.

Науково-творча спадщина такого калібру вчених-етнопедагогів (а в Україні XIX століття це також М. Костомаров, П. Куліш, І. Франко, В. Антонович, М. Грушевський, В. Гнатюк) є одним із потужних духовних генераторів, за словами Л. Костенко, «гуманітарної аури нації». В обставинах політичної й ментальної роз'єднаності й несвободи батьківщини та зумовлених ними перешкод у науко-

вому і культурному розвитку праця цих вчених була для України всім: історіографією, філософією, політичною трибуною нації, науковою скрижаллю вільних думки і вислову, принципових переконань. Драгоманов розбивав української «невіжості границі, / На світло вивів нас із темноти» (Іван Франко), прищеплював погляд на українську справу з європейської перспективи, й тому карби його великого й дужого духу, як висловився Франко, ми мали б сьогодні вчувати у кожній сфері життя, чого, на жаль, іще немає.

У детермінуючій і пронизуючій наскрізь його потужний доробок історичній науці зрілий Драгоманов був тим позитивістом не у строгому кантівському розумінні і матеріалістом, який глибоко усвідомлював роль економічних і соціальних чинників в житті суспільства, але не поділяв ортодоксії матеріалістичного розуміння історії. Натомість він підкреслював визна-чальну роль традиції, культури, національного характеру, вводив усвідомлення українства як повновартісної частини європейської і світової цивілізації. Головною ідеєю вченого І. Франко недаремне виставив ідею людського активізму, розкріпачення людського духу та духовної сили маси, що допомагає зрушувати «віз людської цивілізації».

Драгоманов був вищим над усі партійні інтереси, відданим найдорожчому для вченого – істині. Глибокосутньою думкою й високими ідеалами він охопив цілокупне коло інтересів сучасників. Саме життя заставило його не обмежуватися вивченням давньої й середньовічної культури, релігії й міфології, взагалі

історії цивілізації, і змусило зануритися в сучасну проблематику. Вчений досліджував її інструментарієм різних наук, упроваджував нові дослідницькі методології й технології – насамперед компаративістики, міграціонізму. Прищеплював їх не тільки в Україні, а й у незалежній Болгарії, формуючи її молоду національну і наукову еліту.

ТРУДНОЩІ, АБЕРАЦІЇ Й НЕЗАПЕРЕЧНІ ІСТИНИ ПОЦІНУВАННЯ

Проблема адекватного реконструювання наукового набуtku Драгоманова, цього значного репрезентанта української науки, суспільно-політичної і культурологічної думки, мемуаристики, епістолографії etc., etc. – це насамперед проблема наукової об'єктивності, належної повноти й різноаспектності висвітлення цієї творчої особистості без спотворюючих унесень «лівої» чи й «правої» політичних тенденційностей, у широких контекстуальних зв'язках із громадським життям, розвитком науки і культури тощо та з урахуванням векторів і алгоритму еволюційного розвитку персоналії новатора.

Щодо цього, то видатному українському вченому не пощастило як за життя, так і після смерті. Головна причина – неґація й глобельна критика В. І. Леніна визначного антицентраліста. Ленінське тавро «націоналістичного міщанина», викликане Драгомановським неприйняттям великодержавного централізму та політики русифікаторства, надовго визначило долю спадщини вченого в СРСР. До речі, цьому мертволи-

тому самодержавному диктату центру, імперської російської метрополії, Драгоманов протиставив ідею асоціації вільних суб'єктів на зразок побудови держави у Швейцарії, пов'язав із громадським союзом «вільних спілок» відсутність кривди людини й нації, повноту забезпечення гармонійного розвитку окремих індивідуумів, цілих народів і держав. Тобто виступи Драгоманова різного часу показують: ідеалом для нього була не централізована бюрократична держава типу Росії, а громадська, свого роду народний *commonwealth*, як згодом назвав її англійський філософ Едмунд Берк, що ставив би за мету *consensus omnium* – національну суспільну злагоду.

В результаті ж того ленінського невизнання особи й спадщини вченого у Радянському Союзі «Драгоманова краще було не цитувати навіть тоді, коли без цього імені, здавалося б, й історикові, й літературознавцеві, й фольклористові важко було малювати попередні епохи, вивчати українську культуру, досліджувати українську науку» [2, 289]. Із іншого боку, над Михайлом Драгомановим тяжіло (й тяжіє досі) неприйняття Дм. Донцова плитко потрактованого космополітизму вченого за ігнорування його ідейно-світопоглядової зміни. Навіть у незалежній Україні дехто прагне проголосити Драгоманова якоїсь чистої води «космополітом», не враховуючи той факт, що у нього, як слушно зазначав Іван Денисюк, цей «термін багатозначний. Він означає і «європеїзм», і «компаративізм», і «ненаціоналізм». При всій контроверсійності своїх поглядів (і таких самих їх оцінок) безридним космополітом Драгоманов не був, а

вважав себе просто українцем. Один із його псевдонімів – Українець» [3, 7], і це нагадує, що він гаряче любив Україну, її мову, пісні, природу (це й відзначила у спогадах про батька Лідія Драгоманова). Його ж гасло – «Космополітизм у цілях, націоналізм у формах і способах» – вклало у перший із двох ужитих термінів значення всеєвропейськості мислення.

На жаль, критика Драгоманова «справа» продовжила й у ХХІ столітті вельми кривдні для нього інсинуації віку ХІХ-го. Маємо на увазі розтиражоване й у п'ятому (дрогобицькому) виданні 2005-го р. твердження Павла Штепи, бургомістра Києва за останньої німецької окупації, з його праці «Московство» про те, що Драгоманов буцімто був московським таємним агентом і провокатором, підлеглим генералу жандармів Ігнат'єву. Ці тиражовані час від часу наклепи повторюють вигадки недоброзичливців Драгоманова ще за його життя у польській і українській пресі (котра звинувачувала свого часу в антипатріотизмі й І. Франка).

Агатангел Кримський у розлогій статті «М. П. Драгоманов», уміщеній у радянському п'ятитомнику творів першого, докладно з'ясовує це «стихийне нещастя». Воно розпочалося з брошури Варлама Черкезова «Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами» (Женева, 1882), «плюгава вигадка» якого була зразу ж підхоплена у Галичині О. Партицьким та пізніше у Москві В. Богучарським. Сам же Драгоманов промовисто прокоментував ці інсинуації у листі до Ю. Яворського від 23 червня 1891 р., – словами О. Герцена «типографський станок тоже без костей» та іронічним італійським виразом «E sempre bene!».

Властиво, згадані закиди на адресу Драгоманова спростовує вже сама цілокупна життєва діяльність його, вчителя Івана Франка й Лесі Українки (яких, до речі, той самий Штепа необ'єктивно зараховує до «недрагомановців». Насправді ж вони тривалий час були драгомановцями, але, на відміну від «законсервованого» послідовника М. Павлика, пішли по смерті свого вчителя де в чім далі за нього). Адже Драгоманов – один із найбільших вільнодумців і речників толерантності до гноблених тиранічною Російською імперією людини й нації. До того ж він, працюючи задля «поступу України» та її визволення від усякої неволі, для свободи й інших, недержавних слов'янських народів, зазнав ще й тяжких випробувань долі.

Так, той, хто всіляко сприяв розвитку вільної думки в Україні обабіч кордонів, сам мусив шукати сприятливіших обставин для праці в Західній Європі, а при тім змусив її пізнати Україну. Драгоманов повертав Україну в європейський контекст, сприяв подоланню набутих під московськими царями синдромів хуторянства і меншовартості. Стрижень його діяльності прекрасно визначив І. Франко: «Це ні більше ні менше як пропаганда саме ідеї національної окремішності України і необхідності, щоб українська інтелігенція служила українському народові саме своєю інтелігентністю, тобто своїм розумом, наукою. Цією однією ідеєю проникнуті всі його праці, видані в Києві, Львові, Відні, Женеві, Флоренції, Парижі, Петербурзі, Москві» [7, 446].

Хліб вигнання – зачинателя нової плеяди української еміграції – виявився гірким. Зате М. Драгоманов позбувся

тоталітарної опресії царату, спромігся у вільних умовах розгорнути багатогранну діяльність. Закордонна «експозитура» Драгоманова і його гуртка, – як справедливо писав М. Грушевський, – витягала українців з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначних сил трьох його осередків: київського, львівського і женецького. Тож і у цьому плані місія Драгоманова становила собою, за Грушевським, «епоху в українській житті».

Власною подвижницькою життєтворчістю Драгоманов запалив смолоскип із пахучого українського воску, який світився вогнями європейського і вселюдського прогресу. Вчений будував, цитуючи Франка, справдешні золоті мости «зрозуміння і спочування між народами», – і при тому, як це не парадоксально, досі залишається, повторимо, не досить відомим, недооціненим між своїм народом і у начебто рідній Українській державі. На яких же шляхах зростала ця неповторна особистість?

І ЄДНІСТЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ДРАГОМАНОВА

Як відомо, нащадок товмача козацької держави Б. Хмельницького і дворянського декабристського благовісника свободи з Полтавщини, Михайло Драгоманов формувався під впливом лектури з багатої батьківської бібліотеки. У Полтавській гімназії вільнодумний юнак перейнявся гуманними й ліберальними

ідеями, зокрема визволення кріпаків. Місто Величковського і Котляревського благотворно вплинуло на нього й атмосферою ширення українофільського громадівського руху. Гімназистом Михайло захопився «історієюлюбовством», полонився викладами історика О. Строніна й латиніста К. Полевича. На величну особистість Драгоманов зростає у Києві, де він, майбутній історик європейського масштабу, навчався й формувався під впливом філософа С. Гоґоцького та ін. професорів, прилучившись тоді й до фундаментальних праць О. Конта, Г. Спенсера, П.-Ж. Прудона, прихильність до ідей котрих зберіг до кінця життя. Сприяла зростанню молодика й та «академічна воля» європейського типу, яку допустив у Київському університеті Св. Володимира попечитель навчального округу Микола Пирогов.

Студентом Драгоманов став у центрі гуртка, який засновував перші в Росії недільні школи для дітей і дорослих. У двох із них він безоплатно викладав історію українською мовою. Навіть у період набуття освіти Драгоманов вирізнявся, за словами Софії Русової, незвичайною незалежністю думки й непохитною переконаністю, що походили від акцентуованості його людської особистості, притаманної досліднику надзвичайної ерудиції та широти політичного і наукового синтезу. Згодом в університеті Св. Володимира Драгоманов читав лекції як приват-доцент по кафедрі всесвітньої історії. Своєрідною клятвою вірності вітчизні й водночас усвідомленням того, наскільки тернистим є шлях служіння народові, стало для Драгоманова прощання з останками

Шевченка дорогою до Чернечої гори. Тоді він публічно зболено констатував: ко-жен, хто йде служити народові, тим самим одягає на себе терновий вінець... Імпульс же для вияву темпераменту політика дав публічний виступ молодика (заборонений цензурою до друку) на бенкеті в честь Пирогова, відправленого деспотичним урядом у відставку.

Фахові заняття історією та випрацювання перспективних наукових засад взаємозв'язку і процесуальності суспільних явищ призвели до успішного захисту двох дисертацій із римської історії – першої на право читання лекцій («Імператор Тиберій») та другої магістерської («Питання про історичне значення Римської імперії і К. К. Тацит»). По смерті батька багатообіцяючому лектору довелося заопікуватися братом і сестрою. До того ж Михайло Петрович рано став чоловіком, батьком родини – слід було їй матеріально підмагати. Обравши сферу журналістської діяльності, Драгоманов у передовицях і фейлетонах «Санкт-Петербуржских ведомостей» намагався прояснити питання політичного стану України; розглядав слов'янські справи з демократично-федерального погляду.

Через критику Драгоманова стану шкільництва в Україні його опонент князь Ширинський-Шахматов, попечитель навчального відділу, добачив у нього «малороссийский сепаратизм». Уже ці підозри, а також зближення з гуртком українофілів грозили принаймні втратою роботи. Та «батьківська» увага режиму тільки зміцнила українознавчі інтереси ще молодого доцента. Дослідження ж стародавньої історії, релігії й міфології

привели Драгоманова до вивчення народних переказів і взагалі словесності українців. Він зріс на визначного фольклориста, разом із В. Антоновичем видавши у двох томах «Исторические песни малорусского народа» (1874-1875) з солідними науковими коментарями. В свою чергу, студії багаті і прекрасної української народної словесності, за власним визнанням ученого, заставили його міцно полюбити рідний народ, пов'язати його краще майбутнє з поставленням федерально-демократичної справи на всю її ширину.

Три роки перебування за кордоном (Австрія, Німеччина, Італія) показали Драгоманову плоди «обрусенія» у Варшаві й «обпрусенія» – в Познані, познайомили з неіснуючим у Росії типом заможного й освіченого німецького робітника. Відрядження збагатило його науково, бо призвело до відвідання бібліотек і лекцій, особливо знаменитого Теодора Момзена, що став Нобелівським лауреатом. Драгоманов у цю пору писав історичні дослідження, виступив із сміливими публіцистичними статтями, в яких централізації й русифікації в Росії протиставив демократичний принцип самоуправління країв і національностей. І. Франко справедливо схарактеризував науковця не як кабінетного вченого, а як найтісніше пов'язаного з реальною дійсністю. Та й сам Драгоманов, зауваживши, що йому цікавіше творити історію, ніж писати про неї, вповні розкрив свій темперамент діяча.

Науковий набуток продуктивного вченого різногранних інтересів у цей час склали археографічні публікації про античних істориків і правителів, праці

на теми ролі жінки в Римській імперії, стосунків церкви й держави, свободи совісті в XVI–XVII ст. тощо, а також педагогічні роздуми про народні школи в Україні та значення української мови, діалектизмів ув освітньому просторі. Зпід його пера виходили і статті, що обсягом і ґрунтовністю нагадували деякі сучасні монографії, і популярні «метеликові» розвідки, прозірливі політичні рефлексії (скажімо, про те, як зміцненням контактів між християнським й єврейськими робітничими елементами може допомогти запобігти антиєврейським вибухам ненависті), й етнографічні капітальні праці про українську народну усну словесність.

Перебування Драгоманова у Відні та контакти з галицькими українцями породили до життя його план розширити в Галичині «український напрямок», повернути молодь до українського народу задля зміцнення національної свідомості. Доленосні відкриті листи публіциста до редакції львівської «москвофільської» газети «Друг» утілили в галицьку молодь українську народолюбну душу, виховали діяльне радикальне покоління «драгомановців» на чолі з Іваном Франком і Михайлом Павликом. Як писав про свого «правдивого учителя» Франко, Драгоманов виводив молодих галичан, «...малоосвітніх, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута», на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації.

Повернувшись до Києва зміцненим у переконанні, що найкращою основою для українських автономістських змагань є той європеїзм, який не відкидає національних форм, Драгоманов у першій половині 70-х рр. був речником ведення

всілякої наукової і політичної діяльності на інтернаціональному фундаменті. У лекціях «натискав» на порівняльний метод, що тільки зараз поновлюється в Україні після десятиліть заборони в СРСР через свою буцімто ретроградну буржуазність та підміни його вульгарним соціологізмом. Лекції й статті виявили енциклопедизм ученого, що, в свою чергу, збагатив його дослідження – наприклад, працю «Байка Богдана Хмельницького», «Отголосок рыцарской поэзии в малорусских народных песнях» та інші.

Проте в Російській імперії тоді саме почалася доба урядово-адміністративних заморозків, переслідувань навіть культурницької роботи, у якій добачався «малороссийский сепаратизм». Жертвами впали цілі наукові інституції (якот «Південно-Західний відділ Російського імператорського географічного товариства»), значні науковці, втім і неукраїнці. Дійшло до анекдотичного випадку: міністр освіти з «подачі» інформатора про лекції Драгоманова глибокодумно ототожнив термін «соціологія» з небажаним у Росії соціалізмом. У результаті вченому було заборонено знайомити студентів навіть із первісною культурою. За тим йому просто запропонували піти у відставку, фактично прогнавши з роботи. Так відомий учений не добровільним емігрантом, а політичним вигнанцем, якому в Росії загрожувало заслання, мусив назавжди покинути рідну землю. Як писав Б. Грінченко, Драгоманов властиво сам зробив себе вигнанцем задля того, щоб не стали вигнанцями з його рідної землі воля, правда, світло. Навздогін йому прийшла звістка про заборону жити в столицях і в Україні.

Наукову діяльність М. Драгоманова, на нашу думку, можна періодизувати на три етапи: 1) перший період, що його складають праці М. Драгоманова 1865-1876 рр. Це «київська пора» – до вигнання, коли він дав чимало хосенного, насамперед у царині історії, навіть у режимній облозі, під гнітом вільної думки царатом; 2) другий період – від 1876 р. до кінця 80-х («жневська пора»), коли вчений уповні скористався можливістю вільної наукової, політичної та публіцистичної творчості, а також просвітницької діяльності, відчутно поглибив свою дослідницьку порівняльну методу тощо; 3) третій період – від 1889 р. і до смерті влітку 1895 р. («софійська пора»), коли Драгоманов багато в чому переглянув свої історичні концепти-константи, збагативши власний науково-творчий профіль і всю українську суспільно-громадську й наукову думку коштовними універсальними ідеями та історіософськими прозріннями.

У цілому ж духовний продовжувач змагань кирило-мефодіївців, глибоко принциповий учений-нонконформіст, велетень праці й творець самобутньої політичної доктрини, засновник нової генерації української еміграції й натхненник радикальної партії в Галичині, наставник І. Франка, Лесі Українки, М. Павлика й багатьох інших став ідейним лідером нової доби. Він мужньо вийшов на прю з великодержавним московським і польським (у Галичині) шовінізмом, насильницьким онімечуванням, із російським реакційним панславізмом, протиставивши останньому щире загальноукраїнське слов'янофільство.

ТРУДИ І ДНІ УКРАЇНСЬКОГО ЄВРОПЕЙЦЯ У ВІЛЬНОМУ СВІТІ

Поселившись 1876 р. у Женеві, Драгоманов заснував вільну українську друкарню і заходився навколо видання радикальним фонетичним правописом насамперед українознавчого збірника «Громада»: у співпраці з М. Павликом і С. Подолинським вийшло п'ять його томів. Важко переоцінити значення цієї фундаментальної праці для суспільного будівництва, – не дарма історик І. Лисяк-Рудницький визнав «Переднє слово до «Громади» Драгоманова першою українською політичною програмою, переломом у розвитку новітньої української політичної думки.

Драгоманов був також публікатором української літератури, забороненої Емським указом у Росії, – творів Т. Шевченка, П. Куліша, роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного й Івана Білика, фольклористичних студій та популярних брошур українською мовою. За підрахунком Миколи Тимошика, впродовж свого існування українська друкарня в Женеві випустила 112 книжок, із яких близько сорока – українською мовою. Вони стали цінним подарунком, ідейним капіталом будівничих незалежної української держави наприкінці 10-х років ХХ ст.

Драгоманов сигналізував у Європі про царські проскрипції української культури і літератури, протидіяв драконівським заборонам продуманою системою женецьких видавничих акцій; виступав проти кволого наддніпрянського українофільства, галицького москвофільства і закар-

патського мадяронства, проти «обрусення» й «обпрусення» частин Польщі та турецького гніту балканських слов'ян. Він багато зробив для об'єднання Галичини й Закарпаття з Україною, навіть перемістив, як пишуть сучасні історики, центр східнослов'янського політичного руху – того майбутнього, що мав виникнути – в Україну.

У західних виданнях учений публікував статті про Україну, знайомлячи світ із забутою країною в центрі Європи та – головне – доводячи її соборність. Він доказово розглядав понад двохсотлітнє існування України під Московським царством як «пропащий час», оскільки «царська самоволя заїла вольності українські». Голосом протесту проти нищення національної культури деспотичним самодержавством прозвучала доповідь Драгоманова на Літературному конгресі в Парижі (1878) під назвою «Література українська, проскрибована [заборонена – В. П.] російським урядом». Її було видано по-французьки, а потім у розширеному вигляді й поіталійськи. Одне слово, у Швейцарії Драгоманов створив осередок політичної еміграції, який, за визнанням І. Франка, перетворився коли не на центр українського руху, то української думки впродовж цілих двадцятьох літ.

Царські заборони дошкуляли й за кордоном. У Росії за його статтю «Чистое дело требует чистых средств» (ці слова – особисте гасло публіциста) заборонили на вісім місяців столичну газету «Молва». Небезпечний для авторитарних режимів прибічник західноєвропейського соціал-демократизму все більше ставав в опозицію не тільки до режиму, а й до

російських революціонерів – через їх великоросійський централізм, антикультурні тенденції, піднесення терору до рангу принципу революційної боротьби. Йому доводилося дискутувати, втім у пресі, з багатьма людьми і партіями, терпіти й відбивати удари з різних боків – і це при тому, що полеміка для нього була осоружною. Вдавався до неї в пресі лише тоді, коли згоди досягти не вдавалося, і доводив її лише до вияснення думок двох сторін. Та опоненти здебільшого перекручували його твердження, вдавалися й до брехливих нападок.

Важливою сторінкою життєдіяльності вченого є співпраця Драгоманова з емігрантською газетою «Вольное слово». На чий б кошти вона не видавалася, та її автор у гроні статей зумів висловитися на користь реформування Росії за взірцем швейцарського кантонально-конфедеративного способу розв'язання національної справи, подбав про моральність способів протистояння самодержавству на противагу панівній «динамітно-анархічній епідемії». Запрошений до редагування газети, Драгоманов зробив її органом агітації на користь ідей політичної волі з земським самоуправлінням. А його теза федеративного устрою Росії виявилася настільки революційною в той час, що зумовила несприйняття російськими марксистами. Тож у громадсько-політичній праці він не боявся втілювати в життя слова Е. Ренана «Для того щоб мати слушність у майбутньому – треба в певні хвилини вміти зважитися стати немодним».

Важливими також були виступи М. Драгоманова у першій половині 70-х рр. друкуючи цілою серією дописів у часописі

«Вестник Европы» на краєзнавче-культурологічні та політичні теми – новокельтського і провансальського руху у Франції, становища поляків і євреїв в Наддніпрянській Україні та українців у Східній Галичині, суспільно-політичних і літературних рухів останніх, народних говорів і необхідності місцевого елемента у викладанні в «підросійській» Україні, проблем правопису та здобутків найновішої української літератури. Розвідки ці вражають сьогоднішнього читача огромою охопленого й осмисленого матеріалу зі сфер історичної, політичної, культурної тощо дійсності, широтою аргументації, енциклопедичністю і багатющою джерельністю, гострою полемічністю та безкомпромісною твердістю у відстоюванні політичного вселюдського ідеалу та прогностичною далекозорістю публіциста.

Таких «статей», як «Восточная политика Германии и обрусение», сьгодні не знайдеш не тільки в Україні. Бо ж змінився – змалів – «формат» публіцистичних матеріалів, практично відсутні такого масштабу публіцистично-полігистори, знизилася роль виступів друком як креслеників розвитку цілих суспільних рухів. А головний висновок Драгоманова з цієї статті-монографії цілком придатний і для сьгоднішнього політичного узусу Росії чи й України: єдино правильною політикою держави вчений бачив піклування про матеріальний і моральний розвиток населення центру й окраїн.

В глуху для Росії пору Драгоманов виступив із проектом «Вольний Союз – Вільна Спілка», високо поцінованим знаменитим професором М. Вебером, – пер-

шою конституційною демократичною програмою в країні. Серед здійснених видавничих проєктів тієї пори слід згадати також «Політичні пісні українського народу» та повний «Кобзар», численні наукові дослідження – наприклад, студії на тему впливу західних протестантських ідей на релігійну поезію українського народу, дослідження болгарських богомільських легенд (переклала їх донька Лідія).

ДРАГОМАНОВ ЯК ПОЛІГІСТОР: ЗАСАДИ Й УЖИНОК

Як історик Драгоманов учив бачити поза царями і війнами маси народні, їх «тиху і невтихаючу працю», першим досліджував стосунки держави й церкви («Боротьба за духовну владу й свободу сумління в XVI–XVII столітті») й багато інших проблем. Узагалі його праці виявляють сталу для різних десятиліть його наукової діяльності ту особливість наукового світогляду вченого, що не визнавала ніякі явища статичними й сталими, а, навпаки, бачила «тільки перемену (еволюцію), рух (динаміку)». Розвідки мислителя виявили також методологічний принцип полігістора інтегрувати свідчення суміжних наук про різногранний предмет, бачити в ньому окреме й загальне, індивідуальне й суспільне, національне й загальнолюдське в єдиному конкретно-історичному процесі.

Науково-творча парадигма історика Драгоманова ґрунтувалася на реконструкції подій давнішої чи новішої історії незалежно від поглядів і концепцій попередників (коли вони учомувся виявлялися незбідними з істиною, якою її бачив учений), на підходах, не заангажованих

нічим, окрім історичної істинності. Він писав, за власним зізнанням, на основі фактичних спостережень та без ніяких «предвзятих ідей». Водночас принцип історизму, взятий на озброєння, диктував ученому необхідність уміння глянути на світ ширше, ніж «сьогоднішні форми життя». Речник суспільного прогресу, Драгоманов уважав його наріжним каменем національно- й соціально-визвольного руху широких народних мас.

Об'єктивізм («буржуазний» у радянській риторичній системі координат) Драгоманова-історика не означав приховування його світоглядних і політичних симпатій та антипатій, спрямованих щодо сил реакції у Росії – всіх отих «турків внутрішніх», бюрократів, реакціонерів-клерикалів, офіційних «урапатріотів», безпринципних угодовців-політиків і всіляких самодурів. Історик був могутнім полемістом, критиком обскурантизму, речником ідей політичної волі з земським самоуправлінням і вирішення всім населенням місцевих справ. Драгоманов виступав за звільнення селян і добробут широких верств населення, свободу друку, взагалі за владу не темряви, а світла у Росії, виховував повагу до «священних», за його означенням, прав особи.

Як фольклорист не лиш українського значення, чулий до хвилювань і страждань народної душі, він досліджував твори народного духа як вияв гідного минулого народу, що змагався за державну волю, відкривав сліди давніх культурних зв'язків слов'ян із іншими народами на широкому євразійському тлі. До того ж робив це так, що деякі іноземні вчені вивчали українську мову, щоб читати в

оригіналі народну українську словесність і праці про неї Михайла Драгоманова.

Як педагог, він присвятив значну кількість статей («Народні школи», «Земство і місцевий елемент в народній освіті», «Про школи на Україні», «Про педагогічне значення української мови») шкільництву в Україні, потребі відродження національної школи на засадах утвердження народної педагогіки, родинного виховання й пріоритету української мови у виховально-освітньому процесі. Працював задля того, щоби сільський учитель не був соціальним аутсайдером у Росії, не жив в облозі режиму «як заєць серед вовків». Як літературний критик Драгоманов був вимогливий іноді до безпощадності, не завше навіть справедливий, але й цим він встановлював норму відвертої щирості думки в суспільних і особистих взаєминах. А як громадянин він завше боровся проти всякого роз'єднання, котре вносять «між людей неволя, неучтво й сліпе самолюбство», повсякчас підкреслював: кожний, хто залишив Україну, кожна копійка, витрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не українською мовою, – є безповоротним марнуванням капіталу українського народу.

Політолог М. Драгоманов сильний історизмом свого мислення, його інтердисциплінарним характером, вірністю ідеям віротерпимості, розширення громадського самоврядування й розбудови народної освіти. Вчений завше з'ясовував історичне коріння проблеми («Євреї і поляки в Юго-Западном крае» та ін.), вступав у обґрунтовану полеміку з тенденційністю виступів тогочасних масмедіа – непослідовних у польському

питанні німецьких ліберальних органів друку чи й провідників системи обрусіння консервативних «Московских ведомостей» і «Голосу», репрезентованою газетою «День» московського слов'янофільства, а в дійсності великодержавно-шовіністичного панславізму.

Варто пам'ятати, що політолог Драгоманов обстоював неможливість і такого перекрою кордонів Європи, що запуслав би механізм знищення націй. Чимало його політичних рецептів придатні сьогодні для творення української політичної нації чи й стратегії на майбутнє української держави. Мислитель слушно пропонував владі визначати характер національності певних територій за більшістю їх сільського населення, – і це вело тоді до визнання українськими Кубані, частини Слобожанщини, Берестейщини, Холмщини й Підляшшя, всіх Клинів, деяких земель сучасних Румунії, Придністров'я.

Драгоманов-полеміст розкривав помилки філософів і «юдофобів», неслухність думок про літературний «сепаратизм» товариства «Просвіта» (розвідка «Литературное движение в Галиции»); показував вибірковість польського козакофільства; не сприймав спроб австрійської бюрократії боротися проти розвою світської літератури в Галичині на народній основі («Русские в Галиции»); послідовно виступав проти провінційності, національного й гурткового «узколобія», проти клерикалізму, відсталого «святоюрства» «старих», тобто рутенства галицьких «москвофілів» («Литературно-общественные партии в Галиции»), проти політичної «еквілібристики» народовських

«новоєрівців» – і це при тому, що Драгоманов водночас віддавав належне «безкорисливій відданості» народівців інтересам українства. Врешті, він вітав і пропагував добрі ауспіції, які знаменувала в галицькому суспільному русі діяльність радикальної партії («Новые движения среди русских галичан») тощо.

Драгоманов, незалежно від належності його праць до тієї чи тієї науки, залюбки культивував своєрідний тип студії-публікації, включав до своїх статей справжні документи часу. Мова, скажімо, про прекрасне зізнання В. Антоновича щодо благородних причин реукраїнізації таких, як він, кращих представників колись полонізованої шляхти, або про інший наведений в авторському тексті знаковий виступ представника української східної Галичини О. Качали на Слов'янському з'їзді у Празі в рік «весни народів». Науковому метатексту Драгоманова властиві активність розлогих приміток-покликів – «другого тексту», який посилює перший або відгалужується від нього самостійною лінією, розгалужена аргументованість, предметність і «живість» викладу, збагачення його колоритними народними фразеологізмами чи й гумористично-іронічним дотепним висловом.

Михайло Драгоманов працював для рідного народу, в ім'я розвитку його культури і дружніх взаємин із народами-сусідами. Був «представником усього поступового українського життя в культурному світі» (М. Грушевський), в еміграції амбасадором України у вільному світі, єдиним тоді подавав голос протесту проти самодержавних репресій української культури. Переїхавши до Софії по вичер-

панню матеріальних ресурсів, Драгоманов – патріот України в останні роки життя, працюючи у першій вищій школі нової незалежної Болгарії, особливо багато зробив для виховання народолюбної і патріотичної болгарської молоді. Підготував і майбутніх корифеїв болгарської етнології й компаративістики – Івана Шишманова, Михайла Арнаудова. В останні роки дослідив слов'янські версії сюжетів про царя Едипа і Костянтина Великого, сотворення світу, народні євангельські апокрифи, довівши до досконалості свій порівняльно-історичний типологічний науковий метод; розбудував наукову україністику в Софійському університеті, що зараз носить ім'я Св. Климента Охридського.

Драгоманов-реаліст, тверезо оцінюючи можливості змін у Росії за царів і конфронтативність сто-сунків асимілюючої метрополії (імперського центру) й асимільованих імперією провінційних країв, не покладав великої надії на можливість упровадження в життя у ближчій перспективі ідеї національної самостійності України. За це його згодом критикував І. Франко, – мовляв, глибока віра вчителя в західноєвропейські ідеали соціальної рівності й політичної свободи заступила в його очах той самостійницький ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але «один тільки може дати їм поле до певного розвою». Та все ж М. Драгоманов увійшов в історію політичної й суспільної думки всієї Росії й слов'янського світу як людина, котра випередила свій час. Новатор-синергетик, він став предтечею ідеї громадянського суспільства, творцем культу праці на користь України.

НЕПРОМИНАЛЬНІ ПРОЗІРННЯ Й ЗАПОВІДІ ПРИКІНЦЕВИХ ЛІТ, СПАДЩИНА Й ЗНАЧЕННЯ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

В останній період діяльності Драгоманов вважав марксизм уже несучасною течією політичної діяльності. А західноєвропейських комуністів закликав «думати своєю головою». Більше того, він поступово еволюціонував до індепендентизму й суверенізації України, визнання ідеї української незалежності (висловив думку про необхідність побудови суверенної української держави ще у виданій у 1881 р. у Женеві праці «Нові українські пісні про громадські справи»), сприйняв також національну ідею. В тому числі як культурну – ту, що дозволяє досягти самоідентифікації, а з нею просвіти, розвою й свободи, щоби звільнити нашу «рідну ниву» від усього на ній «мертвого і гнилого».

Так, у вищезазначеній праці Драгоманов висловив гіркий жаль: через чужі держави й школи наші освічені люди перестали бути українцями й стали поляками, «венгерцями, москалями, волохами» (румунами) тощо. Таке зречення всього свого, твердо вірив він, – зовсім не на користь космополітичного вселюдства, а тільки на благо чужих держав, це справжня хвороба – «боліть і навіть дурниця». Тим-то першочерговим завданням для освічених людей він визнав крайню потребу думати, говорити й писати рідною мовою, працювати на свій народ та поривати його на змагання за встановлення на власній землі «вільних державних, громадських й господарських порядків й вільної наукової освіти».

Такі вболівання за Україну та рідний народ «і сьогодні пропікають свідомість актуальними оцінками стану співпраці інтелігенції з народом та особливо гострою на сучасному етапі проблемою «влада і народ» [4, 241-242].

М. Драгоманов навіть у підцензурних російських публікаціях не обстоював злиття польських, українських тощо «річок» у загальноросійському «морі», що давно вже замерзло під владою самодержавних морозів у широку калюжу від Амуру й мало не до Тиси. Навпаки, він був речником ліберального гуманізму, ідеалів світла й добробуту у житті всіх країв, оборонцем прав народностей і противником диктатури й бюрократії, що нестерпно давлять своє і чуже, виступав за максимальне застосування місцевого самоврядування.

На основі глибокого усвідомлення стану речей (що є, за його словами, головною передумовою виходу з нього) Драгоманов прищеплював своїм читачам високі ідеали національної волі всіх народів імперії, демократії й людської рівності. Їх він протиставляв імперському централізму російського самодержавства, його маніакальному страху перед польською, австрійською й «мазепинською» інтригами й на цій підставі планово веденого режимом «уничтоження цілої народности репресаліями». А у подіях на Балканах його насторожував російський панславізм – вияв державного й урядового експансіонізму. Перше ніж рушати визволяти болгарських «братушек», був переконаним він, слід спочатку визволити власний народ.

Еволюційний розвиток Михайла Драгоманова наприкінці 80-х – на початку

90-х рр. привів його до остаточного розчарування перед смертю у російській демократії і так званому соціалізмі. Як писав він у листі від 29 вересня 1894 р. до І. Франка, відтоді почав вважати себе на українському ґрунті європейським лібералом і соціалістом на зразок радикалів і соціалістів англійських, тож фактично став речником соціал-демократизму із «широлюдським обличчям», тобто громадського, а не державного, який би пригноблював волю особистості. Звернувшись до традиційних закидів на карб Драгоманова, можна погодитись: так, можливо, у 70-х і 80-х роках він більшою мірою зосереджувався на соціальній, а не національній проблематиці, якою інколи жертвував задля загальнолюдських абстрактних космополітичних ідей. Проте при цьому слід повсякчас мати на увазі: в суспільно-політичних обставинах України ХІХ ст. соціальні й національні чинники тісно перепліталися. Під московськими царями соціальні змагання українського народу органічно переходили у національні.

Якщо у 80-х рр. Драгоманов, назагал беручи, ще нехтував українським національним питанням (окрім розвідки «Історична Польща і великоросійська демократія» 1882-го р., де він писав про націоналістів як про тих, що відбиваються від «обезнароднюючого чавлення» чужої бюрократичної держави), то автокоректив щодо цього принесли 90-ті роки. Коли громадянство Драгоманова дійсно було утопічним, то він усетаки природно еволюціонував до реальніших гасел народної демократії, заснованої на ширенні національної самосвідомості народу. Одне слово, науково об'єктивне

відтворення історичних концептів ученого вимагає, відповідно до його власних теоретико-методологічних засад, значної уваги до еволюції поглядів та характеру функціонування і переартикулювання ключових ідей у його працях різного часу.

Зокрема, у заключному третьому періоді в історичних працях і політико-публіцистичних виступах ученого сформувалися й стали предметом жвавого обговорення у Росії та в еміграції такі важливі висновки й імперативи: віра у висхідний розвиток демократизму в Європі; припущення у можливість зворотного руху історії; визнання зростаючої ролі громадської думки у житті кожної країни; певність у тому, що опору для патріотичної діяльності слід шукати «під ногами» – у рідному краї; принципове заперечення «динамітно-анархічної епідемії» терору (це не що інше, як провидча остерога перед державним тероризмом усіляких «червоних», від радянців аж до кхмерів, у ХХ ст.). Особливо актуальними у сучасній Україні є драгомановські проповіді етизму в політичній боротьбі (гасло «Чисте діло чистих рук потребує!»), заперечення всілякого обдурювання громадськості країни неправдивими заявами в перебігу політичного протистояння, що неймовірно розбуяло в Україні безжодних правових наслідків для адептів такого партійно-владного коззамилування тощо.

«Політик, що розпочав свою діяльність від конструювання питоми української (бо Україну поставив у центрі своєї споруди утопічної системи анархізму – громадянства), кінчав життя як цілком не утопійний, а реальний і

реалістичний радикальний національний демократ» [2, 294]. Громадівство в Драгоманова з часом позбулося центрального стрижня – ідеї зв'язку самоврядних громад і територій у Росії й Австро-Угорщини з цими державами. В його полемічні «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893) – відповідь на «Листи з Наддніпрянської України» Д. Вартового (Б. Грінченка) – та інші розвідки вагомо входять, що є вельми симптоматичним, нериторичні поняття «політично-національний автономізм» як перша стадія суверенізації України, «свідома національна незалежність» у парі з просвітою.

Дуже високо ставив «пізній» Драгоманов-історіософ почуття національної солідарності, що «виробляється дуже важким процесом», і цю його мудру прозірливість підтвердила новітня історія України. Підмурівком цього почуття у громадських справах учений виставив у «Листах на Наддніпрянську Україну» всенародне змагання до національної незалежності. Задля цього необхідно, як писав Драгоманов у статті «Всезагальне голосування й русини в Австрії» (1894) з першого тому московських «Политических сочинений» початку ХХ ст., опертися на свій народ, пробудивши в ньому політичну і соціальну самосвідомість. А щоб це почуття «стало будуючим фактором у народному життю, треба, щоб і воно осложнилось свідомістю певних матеріальних і моральних інтересів». Проте «навіть свідома національна незалежність без певної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії» [5, 442].

Осмислення минулого рідного краю зміцнило його усвідомлення важливості

ідей еволюційного радикалізму, «котрі одні можуть відповідати інтересам нашої плебейської нації і котрі лишень новіша європейська форма всього живого, що думалось і робилось на Україні з ХVI ст.: в повстаннях народних, в Запоріжжі, в обществі «Соединенных славян», в Шевченку і братстві Кириловським, в більш образованих кружках хлопоманів і українофілів 1860-1870-х рр. і т. д.» [5, 441]. Як бачимо, вчений визнавав внесок різних генерацій української інтелігенції, в одному з листів до Лесі Українки впрост сказавши: «Я сам не зневірюся в українцях, а надто в молодих, і про старих я зовсім не так уже зле думаю: вони все-таки роблять своє діло, – тільки що вже занадто багато плачуть».

На Галичину та утворену під його духовим проводом так звану галицько-руську радикальну партію з її «симпатичним націоналізмом» Драгоманов покладав особливі надії щодо втілення у життя історичних національно-демократичних тенденцій та здобутків «нашого національно-демократичного поступового руху». Тільки тоді, коли «ми покажемо свою силу хоч на частині своєї землі, зверне на нас увагу і Європа», що, власне, й сталося в добу Помаранчевої революції. Крім того, українцям слід позбутися надії, що «вони можуть чогось досягнути без політичної й культурної праці» [5, 440].

Нарешті, на схилі свого недовгого життя Драгоманов поісторіософськи мудро передбачив послаблення самодержавного режиму в результаті політичних катаклізмів (як програна російсько-японська війна, революція 1905 р.) та доленосні зміни після них (як-от переміни

Першої світової війни для Росії у Лютневу революцію). Тож мислитель відійшов із життя, залишивши Україні свою найдорожчу заповідь – тестамент політичної волі. В ХХІ ст. ідеї Драгоманова щодо української справи – присвячені народно-національній єдності України, соборності всіх її частин від сходу до заходу, демократичним перетворенням і децентралізації, адміністративній автономії і громадському самоуправлінню, «росту громадських порядків і розуму людського», культурницьким реформам, – залишаючись величними, починають осмислюватися по-новому, входити у сьогоденний контекст. У цьому немає нічого дивного – адже належать вони до числа самобутніх концепцій суспільної еволюції, актуальних і конструктивних ідей державного будівництва й суверенізації України. Нашій незалежній державі й у ХХІ столітті як етноконсолідуючий заповіт можуть придатися слова М. Драгоманова про настання єднання галичан із наддніпрянськими «малоросами» в результаті «долговременной жизни» разом.

Значення вченого виходить за межі українського й загальноросійського масштабу, він належить, як писали в ювілейному привітанні 1895 року С. Степняк-Кравчинський, Є. Лазарєв і Ф. Волховський, «всей великой славянской семье в такой же мере, как своей Украине...

Сознательно или бессознательно, охотно или затыкая уши, русские революционеры почти всей своей массой идут по тому пути, который Драгоманов предвидел и не переставал указывать с первых дней своего появления за границей. Многие из его практических

полонений и указаний, основанных на подробном изучении политического организма современной России и на глубоком знании политической истории передовых народов образованного мира, до такой степени опережают события, что могут быть оценены и утилизированы только после свершения политического переворота, который даст России возможность организовать и устроиться сообразно своим желаниям и потребностям. Они могут быть названы его политическим наследством, завещанным потомству – надеемся, не весьма отдаленному» [6, 86-87].

Серед інших коштовних універсалій Драгомановської мислі Ярослава Хортяні у статті ad memorem «В пам'яті М. Драгоманова» недаремно вилонила такі політичні його заповіді всім, в Україні сущим, а головне – нашій владі: «1) Без політичної освіти й національної свідомості не може бути держави. 2) Без високої моральності партій, рухів, товариств не існуватиме державність на демократичних засадах. 3) Фальшиві програми й обіцянки погублять найблагороднішу справу побудови демократичного суспільства. 4) Кожна нація повинна будувати державність вперш за все своїми силами. 5) Національне мислення повинне бути невідривним від загальноєвропейського. 6) Культура на спадщина того чи іншого народу відіграє важливу роль в розвитку загальноісторичного процесу» [1, 2]. А любов до рідного народу Драгоманов ніколи не бачив перешкодою для поваги до інших народів. Кожній же людині він адресував такий моральний

Імператив – у будь-яких скрутних обставинах особистого і громадського життя необхідно дотримуватися високих переконань.

Тож читаймо праці Михайла Драгоманова – того живого символу Нової України, який повертав народ і культуру до власних історичних коренів, батьківських традицій, національних ідентичності й ментальності та одночасно вводив українців у лоно європейської цивілізації («Стоячи на рідному ґрунті, треба держати голову в Європі»). Щоб «заграти на всіх клавішах драгомановщини», слушно вважав Михайло Павлик, треба опублікувати всі праці вченого. Хочеться вірити у реалізацію цього проекту ближчим часом (але, звичайно, не до 170-ліття вченого, – такі ухвали Верховної ради нереальні для виконання у стислий термін хоч би з огляду на відсутність повної бібліографії праць М. Драгоманова).

Будемо сподіватися й на те, що інтеграція Драгоманова у «загальний канон національної пам'яті» (Григорій Грабович) стане на цей раз неперервною й ознаменується появою сучасних знакових праць, що більш зримо і рельєфно окреслять справжнє значення його масштабної постаті. Тож прийшов час,

як цілком слушно відзначив Я. Дашкевич, на відновлення драгоманознавства на наукових засадах. І якщо українська наука прогресуватиме, то зможе адекватно осмислити велич небуденної і одночасно «суперечливої фігури, яка внесла в українське суспільне життя кінця минулого століття стільки бурхливої пристрасті і творчого ферменту, що після Драгоманова український народ врешті почав виходити на шлях розвитку модерної нації» [2, 293].

Адже гуманіст, носій незвично високої моральної й інтелектуальної культури, синтетикшукач всесвітньої правди, спільної всім національностям, громадянин європейської держави духа, засновник української інтелектуальної і критичної думки, речник прогресу людини й громади, європейського конституціоналізму, прибічник ідеї національної окремішності українців і самобутності культури нашого народу, великого політичного майбутнього його національного святощу – української мови, поборник гідного місця України у «концерті європейських народів» (І. Франко), Драгоманов і сьогодні вражає своєю «вірою в будучність», огромом та непроминальністю науково-творчих здобутків, нев'янучою величчю мислителя.

Література:

1. Громада (Просвітянський листок, Угорщина). – 1995, листопад. – С. 2.
2. Дашкевич Я. Постаті / Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 289.
3. Денисюк І. Речник національної ідеї // Літературна Україна. – 2006. – 3 серпня. – С. 7.
4. Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. – К., 2004. – С. 241–242.
5. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. – К., 1970. – Т. 1. – С. 442.
6. Михайло Петрович Драгоманов 1841-1895 / Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. – Зладив М. Павлик. – Львів, 1896. – С. 86–87.
7. Франко Іван. Галицьке українофільство // Франко І. Збір. тв. : у 50 т. – К., 1985. – Т. 41. – Кн. 2. – С. 446.

АНДРУЩЕНКО ВИКТОР ПЕТРОВИЧ,
ПОГРЕБЕННИК ВЛАДИМИР ФЁДОРОВИЧ.
МИХАИЛ ДРАГОМАНОВ –
ИЗВЕСТНЫЙ И НЕИЗВЕСТНЫЙ.

Михаил Петрович Драгоманов является выдающимся деятелем, однако, он остается еще недооцененным и недостаточно известным как на его родине, так и в мире. Особенно необходимым сегодня видится интегративное освещение целостной фигуры мыслителя, изучение его непроминальных мнений разного времени и основательно освещенных идеалов, возвращение в обращение целого ряда трудов.

Такое изучение и освещение несомненно обогатит понимание актуальности и значимости наработок выдающегося сына Украины, расширит представление о реальных масштабах его многогранной деятельности, полнее раскроет научно-творческую индивидуальность М. Драгоманова – учителя истины и борца за свободу мысли, совести и слова, настоящего ученого-энциклопедиста.

ANDRUSHCHENKO VICTOR,
POGREBENNYK VOLODYMYR,
MYKHAILO DRAHOMANOV –
KNOWN AND UNKNOWN.

Mykhailo Drahomanov seems to be a famous person, though he still remains underestimated and not enough known in Ukraine as well as in the world. A complete coverage of integral philosopher's figure, studying his thoughts and fundamentally highlighted ideals, returning into circulation a number of works is especially required today.

Such way of studying will undoubtedly enrich understanding of relevance and significance of Ukrainian prominent son's works, will expand realizing of real extent of his multifaceted activities, will open scientific and creative individuality of Drahomanov – teacher of truth and fighter for freedom of thought, conscience and speech, a true encyclopedic scientist.